

BRAK I OBITELJ U DEMOGRAFSKOM KONTEKSTU

Anđelko AKRAP, Zagreb

Sažetak

Polazeći od sadašnjeg demografskog stanja, autor utvrđuje čimbenike dugogodišnjih nepovoljnih demografskih kretanja. Iako je prirodno smanjenje stanovništva u Hrvatskoj nastupilo od 1991. godine, u pojedinim njenim županijama, taj proces traje već od kraja šezdesetih godina. Jedan od temeljnih čimbenika ubrzanih negativnih demografskih procesa u Hrvatskoj, uz ostale, je iseljavanje njenog stanovništva, gotovo u kontinuitetu u čitavom dvadesetom stoljeću. Činjenica da se u braku u Hrvatskoj rađa preko 90% djece neprijeporno ovu instituciju stavlja u središte razmatranja s gledišta budućih demografskih kretanja. Egzaktnim pokazateljima autor analizira promjene demografskih obilježja braka i obitelji, koje su se dogodile u posljednjih tridesetak godina.

Ključne riječi: demografski procesi, ukupan broj stanovnika, prirodno kretanje, živorođeni u inozemstvu, zaključeni i razvedeni brakovi, populacijska politika.

Za tumačenje sadašnjeg demografskog stanja i budućih tendencija, u Hrvatskoj, potreban je kompleksan multidisciplinarni pristup braku i obitelji. Činjenica pak da se danas još uvijek u Hrvatskoj rađa u braku preko 90% djece, bez obzira na sve promjene koje su se zbile u toj instituciji, pokazuje da je brak stožer demografske budućnosti. Razmatranja će obuhvatiti samo jedan aspekt, a to je demografski, ove naizgled jednostavne, a u biti složene/kompleksne tematike. U prvom dijelu rada utvrditi ćemo opće demografske promjene uvjetovane društveno-gospodarskim razvojem i hrvatske posebnosti koje su ubrzavale negativne demografske procese. U drugom dijelu razmotrit ćemo promjene temeljnih demografskih obilježja zaključenih i razvedenih brakova u Hrvatskoj.

1. HRVATSKA DEMOGRAFSKA SLIKA I ČIMBENICI UBRZANIH NEGATIVNIH DEMOGRAFSKIH PROCESA

Hrvatsku demografsku povijest karakteriziraju ubrzane promjene uvjetovane različitim društvenim, političkim i gospodarskim promjenama koje su remetele normalan razvoj stanovništva. Normalan razvoj stanovništva podrazumijeva

postupnost i dugoročnost demografskih promjena, posebice u sferi rađanja i umiranja. Proces brzog snižavanja nataliteta, i s time u vezi demografskog starenja, u Hrvatskoj je ubrzan jer je već preko stotinu godina nagrizano njeno narodno biološko tkivo – preko intenzivnog iseljavanja u prekomorske zemlje, ratova, neodgovarajuće regionalne gospodarske politike koja je pogodovala pražnjenju sela i koncentraciji stanovništva u svega nekoliko gradova, odlaska na »privremeni rad u inozemstvo«, te demografskim gubicima u Domovinskom ratu. Stoga su već pred drugi svjetski rat tadašnje demografske analize upozoravale na početak intenzivnijih negativnih demografskih promjena na pojedinim hrvatskim prostorima¹. Osobitost je hrvatskog demografskog razvoja, dakle, utjecaj različitih destabilitetnih čimbenika čiji su se učinci izražavali preko sve ubrzanijeg snižavanja nataliteta. Pozornost će biti usmjerena na čimbenike koji su utjecali na demografske promjene u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata. Brze promjene demografskih i socijalnih struktura stanovništva izazvane promjenom uvjeta privređivanja, nastale su u uvjetima nekontroliranog procesa deagrarizacije i ruralnog egzodusa. Stihijske i u kratkom vremenu ostvarene snažne migracije selo-grad stvorile su brojne probleme: gospodarske, društvene, kulturne, te naročito demografske prirode. Gotovo prisilan proces deagrarizacije (različitim mjerama ekonomske politike), imao je presudan utjecaj na brze promjene ekonomsko-socijalnih struktura koje su pogodovale neprekinutom sve ubrzanijem snižavanju prirodnog priraštaja. Povijesno nasljeđena neravnomjerna regionalna gospodarska razvijenost u uvjetima forsirane industrijalizacije sve više je produbljavala tu prostornu neravnomjernost. Formiranjem temeljne društvene i gospodarske infrastrukture na cjelokupnom hrvatskom državnom prostoru u uvjetima deagrarizacije osigurao bi se barem zatečeni prostorni razmještaj stanovništva. Razvijanjem optimalnog broja regionalnih centara, koji bi pored zaposlenja deagrariziranom stanovništvu omogućili zadovoljavanje društveno-kulturnih potreba, glavninom bi se zadržalo stanovništvo u njihovom gravitacijskom prostoru.

¹ Razmatrajući čimbenike jakog opadanja nataliteta u Moslavini, J. Salač, tumači to na sljedeći način: »Odgovor na to pitanje nije tako lak, ni tako jednostavan. Mnogi su razlozi sudjelovali, bez sumnje, u nastajanju ove pojave. No, koji je glavni razlog, u tome se mišljenju razilaze. Naglašava se općenito da je opadanje poroda pojava prvenstveno moralno-etičke naravi, a da su drugi razlozi, naime, oni društveno-gospodarski, tek sporednog značenja, utoliko, naime, što pogoduju opadanju morala i opravdanju same pojave ... treba ovu pojavu promatrati i prosuđivati kao jedan psihički događaj, jedan voljni čin: volja je za rađanjem kod europskih naroda oslabila ... Opadanje poroda, kod nas prozvano imenom »bijela kuga« zapaža se u strahovitoj mjeri kod svih kulturnih naroda.« (SALAČ, 1942.) O sličnim trendovima u Slavoniji pisala je N. Sremac, te zaključuje da je prodiranjem kapitalizma i raspadanjem kućnih zadruga nastupio strah od diobe posjeda, što je bio važan čimbenik smanjenja broja djece u obitelji. Uz to, autorica zaključuje, da su tome pogodovali raskošan, rasipan i raskalašen život i vrlo loše gospodarenje. (SREMAC, 1940.)

Tako bi se iskoristio postojeći seoski stambeni fond i bitno umanjio utjecaj neriješениh stambenih pitanja mladih bračnih parova u velikim gradskim sredinama, kao jednog od čimbenika, u hrvatskim uvjetima, snižavanja nataliteta. Umjesto toga, industrijalizacije i urbanizacije niza regionalnih centara, gotovo je progresivno rasla koncentracija industrijskih i uslužnih kapaciteta u nekoliko hrvatskih gradova. Zagreb, Split i Rijeka, naročito od šezdesetih godina ovog stoljeća do početka osamdesetih ostvarivali su jaku populacijsku i gospodarsku dinamiku. U relativno kratkom vremenu, naročito od sredine šezdesetih godina do svjetske naftne krize 1973. godine, uz intenzivne migracije selo – veliki gradovi, pokrenuti su jaki emigracijski tokovi prema inozemstvu, osobito seoskog stanovništva. Demografska obilježja seoske sredine izmjenjena su u kratkom vremenu. Deagrarizirano stanovništvo, u većem broju, moglo se zaposliti u malom broju gradova u kojima je već bila formirana temeljna industrijska infrastruktura. Upravo stoga jer se nije razvijala u cjelokupnom prostoru, Hrvatska je od polovice XIX. stoljeća do danas uvijek imala »višak stanovništva« koji nije mogla zaposliti, te se on odlijevao prema inozemstvu. Odlazak na privremeni rad u inozemstvo, nažalost, glavninom je prerastao u trajno iselj enje. Povratni tokovi s privremenog rada više su nego kompenzirani novim iseljavanjima. Demografski procesi međusobno se podupiru u svom djelovanju u dugom roku, te imaju brojne implikacije u svim segmentima gospodarske i socijalne politike. Tako, primjerice, pravi demografski učinci progresivnog snižavanja broja rođene djece od 1980. godine bit će sve izraženiji jer će iz godine u godinu ulaziti u fertilno razdoblje sve malobrojniji naraštaji. Promjene, koje su pogodovale ubrzanom snižavanju prirodnog priraštaja u Hrvatskoj, dogodile su se u znatno kraćem vremenu u odnosu na iste procese u Zapadnoj Europi, gdje se to zbivalo tijekom čitavog jednog stoljeća. One su izazvale mnoštvo posljedica i posebnosti u odnosu na razvijene europske zemlje. Osobito valja istaknuti da je Hrvatska u odnosu na većinu europskih zemalja, koje se suočavaju s prirodnim izumiranjem, manje razvijena, pa time ima i ograničena materijalna sredstva za financiranje pronatalitetne i redistributivne populacijske politike, a uz to, što je vrlo bitno istaknuti, ima malobrojnu populaciju. Manje razvijena Hrvatska ubrzano se suočila sa sličnim demografskim problemima kao i visoko razvijene europske zemlje². U uvjetima nestašice radne snage u visokorazvijenim europskim

² Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva Hrvatske, sukladno relativno nižoj razini gospodarskog razvoja i karakteristikama strukture privrede, slabije je razvijena u odnosu na tu strukturu u zapadnoeuropskim zemljama. Hrvatska ima relativno veći udjel poljoprivrednog i seoskog u ukupnom žiteljstvu, prosječno nižu razinu zdravstvene (preventivne i kurativne) zaštite stanovništva, znatno nižu razinu prosječnog životnog standarda. Norme reprodukcije, koje su u zapadnoeuropskim zemljama odraz novog sustava vrijednosti koje obilježava visoko razvijeno potrošačko društvo, u nas nisu primarna odrednica niskog nataliteta. (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1996.)

zemljama zbog priljeva sve malobrojnijih naraštaja u radnu dob, koja će biti sve izraženija, biti će zaista prava umješnost zadržati odljev mladih, iz Hrvatske, tamo gdje se pružaju bolji životni uvjeti.

Demografsko starenje kao posljedica dugoročnog smanjivanja nataliteta u uvjetima suvremenog načina privređivanja nosi mnoštvo problema. To je fenomen za koji prošlost ne nudi nikakav prethodni slučaj, a koji bi bio putokaz za rješavanje. U doindustrijskim društvima oblik privređivanja dopuštao je vrlo rani ulazak u vrlo kasni izlazak iz ekonomske aktivnosti. Problem demografskog starenja nije postojao. Industrijska civilizacija zahtijevala je sve kasniji ulazak u radno aktivno stanovništvo, ali i raniji izlazak iz radno aktivnog stanovništva. Ranije je u poljoprivrednoj proizvodnji bio moguć, i neophodan, rad djece i staraca, te stoga nisu bili nikome na teret. Današnje visoko razvijene zemlje plaše problemi koji će uslijediti pogoršanjem odnosa između radno aktivnog i umirovljeničkog stanovništva, kao posljedica dugoročnog smanjivanja nataliteta. Do kraja ovog stoljeća pristizali su i pristižu u plodno razdoblje i na tržište radne snage relativno brojni naraštaji, a nakon toga uslijedit će ulazak u plodnu i radnu dob sve malobrojnijih i malobrojnijih naraštaja ne samo u Hrvatskoj nego, što je osobito važno, i u svim visoko razvijenim zemljama Zapadne Europe. Nasuprot tome, od osamdesetih godina ovog stoljeća kontinuirano raste apsolutno i relativno priljev u postradnu dob. Apsolutni porast ulaska u umirovljeničku dob rasti će na temelju dosadašnjih demografskih procesa sve do 2045. godine. S punim se opravdanjem može, općenito, postaviti pitanje odgovornosti naraštaja koji sada ulaze u umirovljeničku dob za sadašnji i budući sve nepovoljniji odnos između broja onih koji se sada nalaze u radnoj dobi i broja umirovljenika koji će na temelju generacijske solidarnosti temeljiti svoju životnu egzistenciju. Generacijska solidarnost za funkcioniranje mirovinskih fondova je zaista stvar prošlosti, jer je generacija koja ulazi u umirovljeničku dob stvorila tako malobrojnu mladost da se zaista treba bojati budućeg odnosa između radno aktivnog i umirovljeničkog stanovništva.

Današnja bogata društva dio svojeg napretka duguju dugoročnom smanjivanju nataliteta, jer dok je smanjivan broj živorođenih, apsolutno i relativno je rastao broj stanovnika u radnoj dobi. Time je bio sve manji ekonomski teret radanja, odgoja i obrazovanja mladih. Sada se, dakle, visoko razvijena društva nalaze između dvije oštrice: s jedne strane, gotovo progresivno je opao priljev mladih u radnu dob, a s druge strane, progresivno se povećao priljev u umirovljeničku dob.

Gotovo nema niti jedne visoko razvijene države koja je vlastitim biološkim potencijalima osigurala priljev na tržište radne snage koji bi osiguravao ekonomski održiv odnos između radno aktivne i umirovljeničke populacije. Razvijene zemlje selektivnom imigracijskom politikom popunjavaju tržište

radne snage. Uz isti učinak, useljenička radna snaga gotovo uvijek je jeftinija od domaće radne snage. No, valja napomenuti da suvremene analize ukazuju da integracijski mehanizam »melting pota« sve više potiskuje pojava uključivanja došljaka u novostvorene plemenske zajednice kojima je više stalo do jačanja vlastita »kulturnog identiteta« (Albert, 1995.). O tom suvremenom problemu u većem broju visoko razvijenih zemalja Michael Albert dalje raspravlja, te navodi da u Njemačkoj, kao i u Japanu, gdje je demografski porast također u opadanju, imigracijska se politika uglavnom pokazala neuspješnom. U Saveznoj Republici Njemačkoj stranci čine 7,6% pučanstva (što će reći 4,6 milijuna ljudi), ali nisu asimilirani. Primjerice, u Njemačkoj ozbiljan problem predstavlja brojna turska manjina. Miješani brakovi koji su znak uključivanja u njemačko društvo, tamo su vrlo rijetki. Povjesničar i demograf Emmanuel Todd ističe taj svojevrsan otpor njemačkog društva svakom pokušaju integracije. Švedska koja nema mnogo useljenika također osjeća sve probleme useljenika. (Albert, 1995.) Bogati se suočavaju s činjenicom da će početi »plaćati račune« za brzo bogaćenje i individualizam, kojemu je sve bilo podređeno, od poželjne razine obnavljanja naraštaja do očuvanja prirodnog okoliša. Osobito uski sloj najbogatijeg stanovništva gotovo je u paničnom strahu za svoje bogatstvo, te stoga kazuje da je socijalna država u krizi i da teret potrošene prošlosti (kojoj je jedini cilj bio brzo bogaćenje) trebaju snositi oni na temelju čijeg rada su se oni obogatili. Stoga, i među ostalim, teret starosti treba prepuštiti tržištu.

1.1. Kretanje ukupnog broja stanovnika

Prije razmatranja i utvrđivanja demografskih promjena i tendencija koje su se dogodile u razdoblju od popisa stanovništva 1953. do posljednjeg provedenog 1991. godine, a i promjena nakon, valja uputiti na nekoliko bitnih činjenica koje se zanemaruju, ali i često ne poznaju. Od popisa stanovništva 1971. godine ukupan broj stanovnika Hrvatske u sebi sadrži dva kontingenta/dijela i to stanovništvo u zemlji i stanovništvo »na privremenom radu« u inozemstvu. Tablica 1 pokazuje tu dvojnost bez čijeg poznavanja ne možemo utvrditi potpunu i sveukupnu demografsku sliku hrvatskog stanovništva. Nepoznavanje ove dvojnosti osobito dolazi do izražaja u posljednje vrijeme, kada se razmatra kretanje prirodnog priraštaja, te se zbog toga često daju pogrešne interpretacije. Odlazak na, s razlogom možemo reći takozvani, »privremeni rad« u inozemstvo neprijeporno je imao i ima dalekosežne negativne demografske posljedice. Između popisa stanovništva 1953. i 1991. godine ukupan broj stanovnika Hrvatske porastao je s 3 936 022 na 4 784 265 ili za 21,6%, a stanovništvo

u zemlji u istom razdoblju poraslo je za 14%³. Ukupan broj stanovnika Republike Hrvatske, kako kazuje tablica 1 imao je u analiziranom razdoblju sve manje međupopisne stope porasta. Broj stanovnika između 1971. i 1981. porastao je za 175.248 osoba ili za 4%. Istodobno, broj stanovnika u zemlji porastao je za 221.252 osobe ili za 5,3%. Ovaj porast stanovništva u zemlji u navedenom razdoblju nastao je na temelju prirodnog prirasta za 3,9%, a na temelju pozitivnog migracijskog salda (većeg broja useljenih nego iseljenih) za 1,4%. Veći porast stanovništva u zemlji u odnosu na ukupno stanovništvo nastao je zbog manjeg broja popisanih na privremenom radu 1981. u odnosu na 1971. godinu, tj. zbog 97.338 osoba koje su se vratile s privremenog rada u inozemstvu, i useljavanja iz BiH. Valja napomenuti, da je i dio povratnika s privremenog rada u inozemstvu koji je popisani 1981. godine otišao tamo iz Bosne i Hercegovine a pri povratku se trajno nastanio u Hrvatskoj. Osobito je važno uočiti činjenicu da je u zadnjem međupopisnom razdoblju ukupan broj stanovnika porastao za 4%, no taj porast dijelom je nastao kao rezultat boljeg i većeg obuhvata popisanih radnika na privremenom radu u inozemstvu, a dijelom pozitivnim migracijskim saldom s Bosnom i Hercegovinom.

³ Istraživanja pokazuju da se izjašnjavanjem »na privremenom radu« glavniom iskazuje emotivna vezanost za rodnim krajem. Uz to, poznato je da se u svim dosadašnjim popisima nije mogao načiniti potpun obuhvat radnika na privremenom radu u inozemstvu, jer je nemoguće obuhvatiti skoro svaki kutak Zapadne Europe i velikog broja zemalja u svijetu. Zavisio od više čimbenika od popisa do popisa hoće li se netko izjasniti, ili će to za njega učiniti rodbina, da je na privremenom radu u inozemstvu ili se tako neće izjasniti. Općenito, kada se razmatraju povratni tokovi s privremenog rada u inozemstvu utvrđeni popisima stanovništva, analizu dodatno otežava činjenica da je dio njih otišao na privremeni rad u inozemstvo iz Bosne i Hercegovine, a još dok su radili u inozemstvu preselili su obitelj iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku, ili su se preselili pri definitivnom povratku. Tako, primjerice, podatak da je 1981. godine popisom registrirano 97 338 povratnika s privremenog rada u inozemstvu ne otkriva koliko je od tih povratnika otišlo tamo iz Hrvatske, a koliko iz Bosne i Hercegovine. Do popisa 1991. godine evidentiran je ukupno 112 821 povratnik, što znači da su između popisa 1981. i 1991. gotovo prestali povratnički tokovi. Do popisa 1981. vraćao se i dio relativno mlađih ljudi, a od osamdesetih godina velikom većinom umirovljenici. Nekada privremeni boravak pretvorio se u trajni. O tome govori činjenica da je od ukupnog broja u inozemstvu 1971. godine bilo s onima koji su radili 12% članova obitelji, dok je prema popisu 1991. od ukupnog broja u inozemstvu 40% članova obitelji.

Tablica 1
 UKUPNO I STANOVNIŠTVO
 U ZEMLJI OD 1953. DO 1991.

godina popisa	broj stanovnika	
	ukupno	u zemlji
popis		
1953.	3 936 022	3 936 022
1961.	4 159 696	4 159 696
1971.	4 426 221	4 169 887
1981.	4 601 469	4 391 139
1991.	4 784 265	4 499 049
indeksi		
1953.	100	100
1961.	105,7	105,7
1971.	112,5	105,9
1981.	116,9	111,6
1991.	121,6	114,3

* Napomena: U vrijeme popisa 1953. i 1961. broj zaposlenih u inozemstvu bio je malen i popisom nije registriran.

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1968., str. 327.; Republički zavod za statistiku SRH - Dokumentacija 569, Zagreb, 1989.; Dokumentacija 517, Zagreb, 1986.; tabelogrami Republičkog zavoda za statistiku SRH za popis 1971. i 1981. za stanovništvo u zemlji; tabelogrami za popis 1991. Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

Stanovništvo u zemlji u međupopisnom razdoblju 1981.-1991. poraslo je za 107.910 osoba ili za 2,5%. Na temelju prirodnog prirasta (većeg broja rođenih nego umrlih) stanovništvo u zemlji u navedenom razdoblju poraslo je za 70.396 osoba ili za 1,6%, a na temelju pozitivnog migracijskog salda za 37.514 osoba ili za 0,9%. Porastu stanovništva u zemlji, prema tome, pozitivan prirodni prirast doprinio je 65%, a pozitivan migracijski saldo 35%. Hrvatska je u nekada unutrašnjim migracijama (s drugim republikama bivše Jugoslavije) imala pozitivan saldo migracija i to velikom većinom s Bosnom i Hercegovinom. Prema popisu stanovništva 1991. godine u Hrvatskoj je skoro 70% hrvatskog stalnog stanovništva, rođenog izvan njezinih današnjih granica, rodom iz Bosne i Hercegovine.

O snazi iseljavanja bosanskohercegovačkog stanovništva u Hrvatsku kazuje podatak da je svaki petnaesti stanovnik rođen u Bosni i Hercegovini živio u Hrvatskoj 1991. godine. Prema istom popisu stanovništva, u Hrvatskoj je stalno boravilo 317.923 stanovnika, koji su rođeni u Bosni i Hercegovini. U ovom broju, naravno, nisu obuhvaćeni oni koji su doselili u Hrvatsku ranije i umrli do popisa 1991. Doseljeno stanovništvo iz Bosne i Hercegovine trajno je pomlađivalo biodinamiku u Hrvatskoj. Već u posljednjem međupopisnom razdoblju relativno veliki broj županija imao je smanjenje broja stanovnika u zemlji. U tom razdoblju (1981.-1991.) broj stanovnika u zemlji smanjen je u devet županija: Ličko-senjskoj, Bjelovarsko-bilogorskoj, Koprivničko-križevačkoj, Krapinsko-zagorskoj, Virovitičko-podravskoj, Sisačko-moslavačkoj, Karlovačkoj, Šibensko-kninskoj i Požeško-slavonskoj. Broj stanovnika u navedenim županijama smanjen je između 10% (Ličko-senjska) i 0,2% (Šibensko-kninska i Požeško-slavonska). S motrišta hrvatskog stanovništva, stanovništvo u zemlji predstavlja realan okvir iz kojeg se formiraju različite strukture stanovništva, čije je poznavanje uvjet vođenja društvene, gospodarske, socijalne i neprijeporno pastoralne djelatnosti. Oružana agresija na Hrvatsku osim ljudskih gubitaka, koji se procjenjuju na preko 16.000. ubijenih i nestalih, pokrenula je nove iseljeničke tokove prema inozemstvu. Na temelju broja živorođenih u inozemstvu nakon 1991. godine, a upisanih u hrvatske državne matice, možemo procijeniti da je od Popisa stanovništva 1991. do lipnja 1998. godine iz Hrvatske iselilo između 130.000 i 150.000 mladih. Približno isti broj osoba uselio je iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku.

1.2. Prirodno kretanje stanovništva

Činjenica da je 1950. godine broj živorođene djece u Hrvatskoj bio 95.560, a 1997. u Hrvatskoj se rodilo 50.801 dijete ukazuje da su se zaista dogodile vrlo značajne promjene u sklonosti k rađanju. To znači da se u navedenom razdoblju broj živorođene djece smanjio za 43%. Istodobno broj umrlih 1950. godine bio je 47.292, a 1997. godine u Hrvatskoj je umrla 50.801 osoba, što znači da je porastao broj umrlih za oko 1%. Porast broja umrlih je rezultat sve većeg priljeva u stariju dob, k tome 1950. godine znatan doprinos broju umrlih je bio veliki mortalitet dojenčadi, ali i osjetno veće stope smrtnosti u svim dobnim skupinama. Tablica 2 pokazuje da je u sedamdesetim godinama prekinuto smanjivanje broja živorođenih, a da je u osamdesetim godinama uslijedio vrlo ubrzani nastavak tendencija kontinuiranog snižavanja nataliteta započetog u šezdesetim godinama. Naraštaji rođeni između 1975. i 1979. veći su za 38,2% u odnosu na naraštaje rođene između 1991. i 1995. godine. Stabilizacija stope nataliteta u sedamdesetim godinama rezultat je ulaska u fertilnu dob brojnih naraštaja »baby boom«-a (naraštaji rođeni između 1948. i 1954. godine). Nasuprot tome, druga sastavnica

prirodnog kretanja, mortalitet, kako tablica kazuje, ima suprotnu tendenciju u pravcu blagog, ali trajnog apsolutnog i relativnog porasta.

Tablica 2

PRIRODNO KRETANJE UKUPNOG STANOVNIŠTVA REPUBLIKE HRVATSKE – ŽIVOROĐENI I UMRLI U ZEMLJI I U INOZEMSTVU 1948.-1997.

razdoblje	prosječan godišnji broj			na 1000 stanovnika		
	živorođenih	umrlih	prirast	živorođenih	umrlih	prirast
1948.-49.	92954	50576	42378	24,4	13,3	11,2
1950.-54.	90776	36930	53836	23,2	11,7	11,5
1955.-59.	82449	40948	41501	20,3	10,1	10,2
1960.-64.	72273	40580	31693	17,2	9,7	7,7
1965.-69.	67736	41964	25772	15,7	9,7	6,0
1970.-74.	65339	45507	19832	14,7	10,2	4,5
1975.-79.	68008	46602	21406	15,0	10,3	4,7
1980.-84.	66584	52321	14263	14,5	11,3	3,1
1985.-90.	57332	52310	5022	12,2	11,1	1,1
1991.-95.	49220	51652	-2432	10,8	11,3	-0,5
1996.	53811	50636	3175	12,0	11,3	0,7
1997.	55501	51964	3537	12,1	11,4	0,8

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Napomena: Za razdoblje 1991.-1996. podaci o rođenima i umrlima nisu mogli biti prikupljeni za cjelokupno područje Republike Hrvatske. Za područja koja su bila privremeno zaposjednuta, podaci su prikupljeni djelomično, a odnose se samo na osobe prognane s tog područja.

U posljednje vrijeme veliku zabunu stvara pogrešno interpretiranje vitalne statistike za 1996. i 1997. godinu. Upravo zato radi utvrđivanja činjeničnog stanja razmotriti ćemo tablice 3 i 4. Velike seobene bujice, tzv. odlazak na privremeni rad u inozemstvo razdvojile su i vitalnu statistiku. Tako su u hrvatske državne matice upisivana djeca naših radnika rođena u inozemstvu jer su imala hrvatsko državljanstvo. S prvim rezultatima vitalne statistike za pojedine godine bio bi objavljen ukupan broj živorođenih, dakle rođenih u zemlji i u inozemstvu, pri čemu nije navedeno da je dio djece rođen u inozemstvu. Međutim, analiza navedena u tablicama pokazuje da je od ukupnog prirodnog prirasta ostvarenog između 1971. i 1997. godine 27,7% ostvareno u inozemstvu. Populacija hrvatskog stanovništva u inozemstvu od 5 ili 6% nije mogla dati dojam o vitalnom značenju tog kontingenta. Kontingent našeg stanovništva na privremenom radu u

inozemstvu odlazio je u inozemstvo u najvitalnijoj reproduktivnoj dobi, između 20 i 30 godina starosti, a to je dob u kojoj se zanemarivo malo umire, a istodobno ima najveću sklonost k rađanju. Na temelju prirodnog prirasta ostvarenog u inozemstvu, a sa spoznajom da se ne samo taj dio živorođenih u inozemstvu zadržao u inozemstvu, već je i dio rođenih u zemlji u međuvremenu iselio, pokazuje se pravi demografski učinak – hrvatske konstante – iseljavanja u inozemstvo.

Tablica 3

PRIRODNO KRETANJE UKUPNOG STANOVNIŠTVA I
STANOVNIŠTVA U INOZEMSTVU 1971.-1997.

razdoblje	ukupno			u inozemstvu		
	živorođeni	umrli	PP	živorođeni	umrli	PP
1971.-80.	673824	466500	207324	48560	3979	44581
1981.-90.	616384	525840	90544	21087	5046	16041
1991.-97.	355412	360096	-4684	25893	5157	20736
struktura (%)						
1971.-97.	100	100	100	5.8	1.0	27.7

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Naime, između 1971. i 1980. u inozemstvu je živorođeno 48.560 osoba, koje su upisane u hrvatske državne matice. Istraživanja kazuju da je u popisu 1981. godine u dobnoj skupini od 0 do 9 godina nedostajalo ne samo tih 48.560 osoba, već i još oko 10.000 osoba. Prema tome, slijedi ne samo da se nije niti jedna osoba vratila, koja je rođena u inozemstvu, već ih je još iselilo (naravno, da se određeni broj živorođenih u inozemstvu vratio u Hrvatsku, ali zato je više nego kompenziran iseljavanjem). Istu takvu analizu možemo učiniti za živorođene u inozemstvu za druga dva razdoblja navedena u tablici. Tako je u popisu 1991. godine u dobnoj skupini od 0 do 9 godina, tj. onih koji su rođeni od popisa 1981. do popisa 1991. bilo manje u zemlji, ne samo za broj rođenih u inozemstvu (21.087), već za još oko 18.000 osoba.

Udio živorođenih u inozemstvu u ukupnom broju živorođenih bio je 1974. godine oko 10% te je bio sve manji do 1991. godine, da bi nakon toga počeo postupni porast da bi 1996. bio 10,4%, a 1997. godine čak 12,4%. Porast broja ži-

vrođenih u inozemstvu nastao nakon 1991. godine ujedno kazuje kako je veliki broj mladih otišao u inozemstvo gdje rađa djecu.

Tablica 4

**PRIRODNI PRIRAST STANOVNIŠTVA HRVATSKE OSTVAREN
U ZEMLJI I U INOZEMSTVU 1971.-1997.**

godine	prirodni prirast		
	od toga		
	ukupno	u zemlji	u inozemstvu
1971.-74.	82177	63100	19077
1975.-79.	107027	84379	22648
1980.-84.	71313	59688	11625
1985.-89.	34134	27962	6172
1990.	3217	2117	1100
1991.	-3003	-3496	493
1992.	-4830	-6644	1814
1993.	-2311	-4113	1802
1994.	-898	-3376	2478
1995.	-354	-4155	3801
1996.	3175	-1439	4614
1997.	3537	-2197	5734

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Ako pratimo prirodno kretanje stanovništva u zemlji, tj. isključimo živo-rođene u inozemstvu, onda Hrvatska nema pozitivan prirodni priraštaj ni u 1996., ni u 1997. Naime, od 53.811 živorođenih u 1996. godini, 5.593 djece rođeno je u inozemstvu, a od 55.501 živorođenog u 1997. godini, 6.897 djece rođeno je u inozemstvu. Koliko će se te djece vratiti u domovinu svojih roditelja? Prema tome, 1996. godine Hrvatska je u zemlji imala 48.218 živorođenih, a 49.657 umrlih, te prirodno smanjenje za -1.439.; sljedeće, 1997. godine 48.604 živorođenih i 50.801 umrlog, te prirodno smanjenje za -2.197 stanovnika. Hrvatska, dakle, već sedam godina uzastopno bilježi prirodnu depopulaciju, ako se

isključe živorođeni u inozemstvu (od 1991. do 1997.). To nije do sada zabilježeno u demografskoj povijesti Hrvatske. Djeca živorođena u inozemstvu dijelom su od roditelja iseljenih nakon 1991., a pretpostavlja se da su dijelom i od Hrvata iz Bosne i Hercegovine, koji se nalaze u inozemstvu (prvenstveno u Njemačkoj i Austriji). Znači, podaci kazuju da je odlazak, iseljavanje u inozemstvo imalo i ima, neprijeporno, vrlo snažan učinak u ubrzanju i kumuliranju negativnih demografskih procesa.

Dok je prirodno smanjenje na razini čitave Hrvatske nastupilo 1991. godine, u relativno velikom broju županija taj proces je već postao dugogodišnji. Demografsko-statistička analiza na razini županija, pokazuje da je prirodno smanjenje u nekima započelo već od druge polovice šezdesetih godina. S obzirom na prirodno kretanje stanovništva od šezdesetih godina do 1997. županije možemo razvrstati u šest grupa:

1) županije s prirodnim smanjenjem koje je započelo u šezdesetim ili u sedamdesetim godinama i neprekinuto traje do zadnje godine za koju raspolazemo vitalnom statistikom tj. do 1997. Bjelovarsko-bilogorska i Koprivničko-križevačka županija imaju prirodno smanjenje tj. veći broj umrlih nego rođenih u svim godinama od 1968., Virovitičko-podravaska od 1972., Ličko-senjska od 1973. i Krapinsko-zagorska od 1975. godine. U Zagrebačkoj županiji je prirodno smanjenje započelo već od 1969. godine, s tom razlikom što je od 1979. do 1982. godine imala sasvim blagi prirodni prirast, a od tada se prirodno smanjenje nastavlja;

2) županije s prirodnim smanjenjem započetim u međupopisnom razdoblju 1981.-1991. U Sisačko-moslavačkoj i Karlovačkoj prirodno smanjenje traje neprekinuto od 1983., a u Varaždinskoj od 1990. godine. Požeško-slavonska županija je imala prirodno smanjenje od 1987. do 1994., a od tada ima tek sasvim mali pozitivan prirodni prirast;

3) županije s jednogodišnjim ili višegodišnjim prirodnim smanjenjem u devedesetim godinama, ali u posljednje dvije ili tri godine bilježe blagi pozitivan prirodni prirast (Osječko-baranjska, Brodsko-posavska i Vukovarsko-srijemska);

4) županije u kojima je prirodno smanjenje započelo u devedesetim godinama, te od tada neprekinuto imaju prirodno smanjenje. U Primorsko-goranskoj i Šibensko-kninskoj županiji prirodno smanjenje traje neprekinuto od 1991., i u Istarskoj od 1992. godine;

5) županije s pozitivnim prirodnim prirastom u čitavom razdoblju (Splitško-dalmatinska, Zadarska, Dubrovačko-neretvanska i Međimurska,);

6) grad Zagreb između 1992. i 1995. imao je prirodno smanjenje stanovništva u zemlji, 1996. blagi, a 1997. nulti prirodni porast stanovništva u zemlji.

2. DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA ZAKLJUČENIH I RAZVEDENIH BRAKOVA

Industrijska civilizacija, u odnosu na dugo dotadašnje povijesno razdoblje, donijela je snažan materijalni napredak u relativno kratkom vremenu, ali isto tako i mnoge, za sada, teško riješive demografske probleme. Uz materijalni napredak nije riješila jednostavno obnavljanje stanovništva i skladan odnos u sastavu stanovništva između mladog, u radnoj dobi i starijeg stanovništva. Institucija obitelji u doindustrijskim civilizacijama to je osiguravala spontano, bez poticaja izvana, ali uz ogromne žrtve (naročito visoka smrtnost dojenčadi, ali znatno viša i u svim dobnim skupinama u odnosu na danas). Obitelji su bile i umirovljenički domovi, a djeca su osiguravala sigurnu starost umjesto današnjih mirovinskih fondova. U institucionalnoj raščlanjenosti društva obitelj je postala institucija sa sve manjom eksternom moći. Pod pritiskom vanjskih čimbenika stvorenih u industrijskoj civilizaciji, prepušta nekada autonomne obiteljske funkcije javnim institucijama. Novi način privređivanja i novi sustav vrijednosti neprestance slabe tu nekada temeljnu doindustrijsku instituciju. Budući da se o njoj često razglaba i tematizira, to očito ukazuje da se nalazi u krizi. Vrijednosni sustav pogoduje sve većem broju obitelji s jednim djetetom ili bez djece. Američki ekonomist nobelovac Becker odluku roditelja o rađanju djece postavlja analogno tržišnoj transakciji u kojoj netko kupuje kapitalno dobro i trajno potrošno dobro (Becker, 1976). Uspoređuje ih s automobilom i video rekorderom. Prema Beckerovom modelu alokacije vremena, djeca su vremenski vrlo intenzivna »dobra«. Tako on kazuje da će se bračni par odlučiti u korist djece ako procijeni da će koristiti u budućnosti biti veće od potrebnih izdataka. Međutim, ako troškovi nadiđu koristi, par će odustati od djece. »Cijena« djece značajno se je povećala, jer, prema Beckeru, pojednostavljeno rečeno, viša cijena djece potaknula je parove s višim dohotkom da supstituiraju djecu za druga dobra i da prema tome »kupuju« manje djece. Prema tome, ovaj model pokušava objasniti kako se ponašaju bračni parovi u visokorazvijenim potrošačkim društvima. Za uzdržavanje i obrazovanje djece potrebno je sve više novca, a s druge strane žena koja ima djecu u vrijeme njihovog djetinjstva odsutna je s posla i ne ostvaruje prihode (Becker, 1976.). Norme reprodukcije, koje su u zapadnoeuropskim zemljama odraz novog sustava vrijednosti koje obilježava visokorazvijeno potrošačko društvo, u nas nisu primarna odrednica niskog nataliteta (Wertheimer-Baletić, 1996.). U visoko razvijenim zemljama u vrijednosnom sustavu dominira individualizam, liberalizam i hedonizam što primarno određuje nizak natalitet (Van de Kaa, 1987.)

2. 1. Kretanje broja zaključenih brakova

Ukupan broj stanovnika (u zemlji i na privremenom radu) između popisa 1953. i 1991. godine porastao je za 21,6%. Prosječan godišnji broj zaključenih

brakova u razdoblju 1950.-1954. bio je 38.094, a u posljednjem dvogodištu, 1995.-1997. bio je 24.499, što znači da je u promatranom razdoblju taj broj smanjen za 36%⁴. Kako protumačiti ta sasvim obrnuta kretanja?

Tablica 5

**BROJ ZAKLJUČENIH I RAZVEDENIH BRAKOVA U HRVATSKOJ
OD 1950. DO 1997. GODINE**

razdoblje	prosječan godišnji broj			
	zaključenih brakova		razvedenih brakova	
	broj	indeks	broj	indeks
1950.-54.	38094	100	3407	100
1955.-59.	37707	99	4798	140.8
1960.-64.	35897	94.2	5017	147.3
1965.-69.	36420	95.6	5256	154.3
1970.-74.	37270	97.8	5697	167.2
1975.-79.	35301	92.7	5707	167.5
1980.-84.	33121	86.9	5392	158.3
1985.-89.	30300	79.5	5583	163.9
1990.-94.	23733	62.3	4663	136.9
1995.-97.	24499	64.3	3916	114.9

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Navedeni podaci zorno pokazuju odgođeni, dugoročni, učinak demografskih kretanja. Veliki broj zaključenih brakova u pedesetim godinama temeljen je na brojnim naraštajima rođenim u tridesetim godinama ovog stoljeća. Isto tako, stabilizacija i čak blagi porast broja zaključenih brakova u sedamdesetim godinama rezultat su ulaska naraštaja rođenih u »baby-boom« razdoblju u ženidbeno-udad-

⁴ Nakon Drugog svjetskog rata, što je bilo i za očekivati, naglo je porastao broj zaključenih brakova, koji je bio iznad 40.000. Tako je, primjerice, 1948. godine broj zaključenih brakova bio 44.290, a 1949. godine 39.598. Povećan broj zaključenih brakova mogao je uslijediti jer su u to vrijeme u plodno razdoblje ulazili brojni naraštaji. Ovo navodimo stoga što su se u Hrvatskoj često pojavljivala mišljenja da će poslije završetka Domovinskog rata doći do naglog porasta broja zaključenih brakova, a time i do svojevrsnog novog hrvatskog »baby-boom«-a. No, to su bila očekivanja bez realnog temelja i poznavanja demografskog stanja i tendencija, jer više nema tako brojnih naraštaja, a i od tako malobrojnih naraštaja relativno značajan broj iselio je u inozemstvo.

benu dob. Dugoročna tendencija opadanja nataliteta temeljni je čimbenik smanjivanja broja zaključenih brakova, pri čemu su određeni doprinosi u tom smjeru imali drugi čimbenici svojstveni suvremenim trendovima.

To se posebice odnosi na promjenu ekonomske strukture stanovništva i snažne migracije selo-grad, te odlaska u inozemstvo, najintenzivnije upravo u vremenu kada su počeli ulaziti u radnu i reproduktivnu dob brojni naraštaji (»baby-boom« naraštaji). Doseљeno mlado stanovništvo u gradovima je našlo posao, ali ne i vlastiti stambeni prostor, trebale su godine čekanja da se to riješi i upravo je to, u najboljoj varijanti, odgađalo ulazak u brak, rađanje i manji broj djece. Relativno veliki broj doseљenog stanovništva nije mogao riješiti stambeni problem ili kada ga je riješio, to je bilo u starijoj dobi. S druge strane, valja istaknuti problem seoskih sredina u kojima je osim intenzivnog procesa demografskog starenja došlo i do narušavanja spolnog sastava u udadbeno-ženidbenoj dobi. Sve većim obuhvatom srednjoškolskim i visokoškolskim obrazovanjem, naročito od sedamdesetih godina, žensko seosko stanovništvo je više napuštalo selo, dok su muškarci ostajali na imanjima, relativno mali dio, ali ipak veći u odnosu na žensko stanovništvo. Stoga se u posljednje vrijeme u seoskim sredinama pojavio problem, sada već starijih, neoženjenih mladića, a s druge strane neudanih djevojaka u gradovima. U izvjesnoj mjeri takvu situaciju neženstva podržavalo je slavljenje momačkog života, bez obaveza. Život na selu u uvjetima izoliranosti bez društveno-kulturnih sadržaja ne privlači povratak niti muškog niti ženskog stanovništva.

2. 2. Promjene prosječne dobi stupanja u brak

Splet društvenih i gospodarskih čimbenika povećava prosječnu dob pri zaključivanju braka muža i žene (vidjeti tablicu 6). Prije spomenuti veći obuhvat srednjoškolskim i visokoškolskim obrazovanjem vrlo važan je čimbenik u pomicanju te dobi u starije dobne skupine. U hrvatskim uvjetima jedan od čimbenika je i trajna nestašica stambenog fonda tamo gdje se pruža mogućnost zaposlenja, a to su veliki gradovi. Danas je, u godinama poslije Domovinskog rata, taj problem vrlo istaknut i o njemu se samo raspravlja, a ne rješava.

S demografskog motrišta bit će kasno taj problem početi rješavati – jer su sada u fertilnom-razdoblju posljednji relativno brojniji naraštaji rođeni u sedamdesetim godinama – kada ovi naraštaji iziđu iz najfertilnijeg svog životnog razdoblja. Za nešto više od desetak godina dogodile su se značajne promjene u prosječnoj dobi ulaska u brak. Kako vidimo iz tablice 6, od stotinu zaključenih brakova u razdoblju 1983.-1985. godine, oko 25% žena koje su ušle u brak imalo je manje od 19 godina, a oko 45% bilo je staro između 20 i 24 godine, te oko 17% bilo je staro između 25 i 29 godina, a tek oko 8% bilo je staro između 30 i 39 go-

Tablica 6

STRUKTURA ZAKLJUČENIH BRAKOVA PREMA STAROSTI MUŽA I ŽENE U TRENUTKU SKLAPANJA BRAKA U HRVATSKOJ OD 1983. DO 1997.

prosječna starost pri sklapanju braka muža-žene										
razdoblje	spol	isp.15	15-19	20-24	25-29	30-39	40-59	60 i više	nepoz.	ukupno
1983.-85.	muž	0	1.6	40.6	35.4	15.1	5.2	2.1	0	100
	žena	0	24.7	45.3	16.9	7.8	4	1.2	0.1	100
1986.-88.	muž	0	1.4	38.9	35.2	16.9	5.4	2.2	0	100
	žena	0	21.8	45.6	18.1	8.8	4.2	1.3	0.2	100
1989.-91.	muž	0	1.2	36	35	19	6.5	2.3	0	100
	žena	0	19.4	44.3	19.9	10.3	4.7	1.3	0.1	100
1992.-94.	muž	0	1.3	31.9	36.7	20.8	7	2	0.3	100
	žena	0	16.3	42.8	23.2	11.3	5	1	0.4	100
1995.-97.	muž	0	1.2	28.1	37.1	23.6	7.6	2.1	0.3	100
	žena	0	13.8	41.4	25.3	12.8	5.3	1.1	0.3	100

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

dina. U posljednjem analiziranom razdoblju 1995.-1997. značajno je izmijenjena struktura prosječne starosti žene i zaključivanje braka. Opao je broj žena koje ulaze u brak ispod 19 godina na oko 14%, ili za oko 11 postotnih poena u odnosu na razdoblje 1983.-1985. Smanjen je broj žena koje zaključuju brak iz dobne skupine 20 do 24 godine, s oko 45% (1983.-1985.) na oko 41% (1995.-1997.). Nasuprot tome, u strukturi zaključenih brakova u usporedivanom razdoblju porastao je udjel žena koje su imale više od 25 godina u ukupnom broj zaključenih brakova, što su uobičajene tendencije. Tako je u razdoblju 1983.-1985. oko 17% žena pri zaključivanju braka bilo staro između 25 i 29 godina, a u razdoblju 1995.-1997. u toj dobi zaključilo je brak oko 25% žena. Osjetan porast u strukturi zaključenih brakova uočavamo i kod žena između 30 i 39 godina, jer je u razdoblju 1983.-1985. oko 8% žena bilo staro između 30 i 39 godina, a u posljednjem analiziranom razdoblju već oko 13%. Prema tome, u razdoblju 1983.-1985. godina oko 87% žena je u trenutku ulaska u brak bilo

mlađe od 30 godina, a u razdoblju 1995.-1997. oko 81%. Podaci kazuju da je još uvijek najviše žena pri zaključivanju braka staro između 20 i 24 godine. Dob stupanja u brak žena sve više se pomiče prema starijim godinama zbog produženog školovanja i veće sklonosti zaposlenju izvan kuće.

Analizom prosječne starosti muškaraca pri zaključivanju braka, utvrđujemo jednake tendencije, tj. sve kasniji ulazak u brak. Bračnost muškaraca mlađih od 20 godina gotovo je zanemariva. Velike promjene, u analiziranom razdoblju, nastupile su kod muškog stanovništva starog između 20 i 24 godine. U razdoblju 1983.-1985. godina, negdje oko 41% muškaraca koji su zaključili brak bilo je staro između 20 i 24 godine, dok je pri kraju devedesetih taj udio smanjen na oko 28%. U analiziranom razdoblju zabilježen je blagi porast ulaska u brak muškog stanovništva od 25 do 29 godina, no zato je zabilježen osjetniji porast zaključenih brakova u kojima su muškarci bili stari između 30 i 39 godina, ali i, s nešto manjim intenzitetom, muškarci stari između 40 i 59 godina. U razdoblju 1995.-1997. najviše je muškaraca koji su zaključivali brakove bilo staro između 25 i 29 godina. U razdoblju 1983.-1985. od stotinu zaključenih brakova 78 muškaraca je bilo mlađe od 30 godina, dok je u razdoblju 1995.-1997. godine bilo 66 muškaraca mlađe od 30 godina.

Dob stupanja u brak, kako demografsko-analiitička razmatranja kazuju, i kod muškaraca i kod žena vrlo brzo se pomiče u starije dobne skupine, ali u odnosu na gospodarski razvijenije zemlje imamo blago povoljniju dob stupanja u brak, jer je raniji ulazak u brak⁵.

2. 3. Kretanje broja živorođene djece u braku i izvan braka

S demografskog aspekta brak i obitelj u Hrvatskoj u odnosu na veliku većinu europskih zemalja imaju značajnu ulogu. K tome tablica 7 pokazuje kako se u suvremenom svijetu u kratkom vremenu zbivaju velike promjene. Tako je, primjerice, Island 1970. godine imao oko 30%, a 1995. već oko 61% živorođene djece izvan braka. Nama susjedna Slovenija imala je 1970. godine oko 9%, 1995. godine već oko 30% živorođene djece izvan braka. I Hrvatska bilježi bla-

⁵ Fiziološka sposobnost za rađanje najviša je između 22. i 27. godine života, a zatim postupno slabi, brže kod žena nego kod muškaraca, a u starosti nestaje. Na temelju Lorimerovih istraživanja postotak žena sposobnih za rađanje po dobi kreće se kako slijedi: u 14. godini udio žena sposobnih za rađanje iznosi 1,4%, u 15. iznosi 4,6%, zatim naglo raste pa u 17. godini iznosi 33,9%, u 18. iznosi 61,5%, da bi u 22. godini dosegao maksimalnu razinu te iznosi 93,0%. Nakon 22. godine počinje polako opadanje udjela žena sposobnih za rađanje: u 30. godini taj udio iznosi 87,2%, u 35. iznosi 80,5%, u 40. iznosi 69,9%, u 45. iznosi 38,1%, da bi u 50. godini života iznosio svega 1,2%, a u 53. praktički nestaje jer iznosi svega 0,01%. (WERTHEIMER, 1982.)

gi, ali postupan porast broja živorođene djece izvan braka. Potkraj šezdesetih godina broj živorođene djece izvan braka kretao se oko 5,5%.

Tablica 7
BROJ ŽIVOROĐENE DJECE IZVAN BRAKA U ODABRANIM
ZEMLJAMA

zemlja	broj živorođene djece izvan braka (%)					
	godina					
	1970.	1975.	1980.	1985.	1990.	1995.
Austrija	12.8	13.5	17.8	22.4	23.6	27.4
Bugarska	9.4	9.4	10.9	11.7	12.4	25.8
Češka	5.4	4.5	5.6	7.3	8.6	15.6
Danska	11	21.8	33.2	43	46.4	46.5
Finska	5.8	10.1	13.1	16.4	25.2	33.1
Francuska	6.8	8.5	11.4	19.6	30.1	-
Grčka	1.1	1.3	1.5	1.8	2.2	3.0
Hrvatska	5.4	4.9	5.1	5.9	7.0	7.5
Irska	2.7	3.7	5.0	8.5	14.6	22.7
Island	29.8	32.9	39.7	48	55.2	60.9
Italija	2.2	2.6	4.3	5.4	6.5	7.7
Latvija	11.4	11.7	12.5	14.4	16.9	29.9
Nizozemska	2.1	2.2	4.1	8.3	11.4	15.5
Norveška	6.9	10.3	14.5	25.8	38.6	47.6
Poljska	5.0	4.7	4.7	5.0	6.2	9.5
Slovenija	8.5	9.8	13.1	19.1	24.5	29.8
Švedska	18.4	32.4	39.7	46.4	47	53
Švicarska	3.8	3.7	4.7	5.6	6.1	6.8

Izvor: Recent demographic developments in Europe 1997., Council of Europe

U sedamdesetim godinama oko 5%, u osamdesetim godinama oko 6%, a u posljednjih sedam godina, tj. između 1990. i 1997. broj živorođene djece izvan braka oscilira na razini oko 7,5%. S obzirom da se danas preko 90% djece u Hrvatskoj rađa u braku, kako smo prethodno napomenuli, institucija braka je temeljni čimbenik na koji trebaju biti usmjerene mjere populacijske politike.

2. 4. Živorodena djeca prema redoslijedu rođenja

Analiza redoslijeda rođenja djeteta u gotovo tridesetogodišnjem razdoblju pokazuje da su se dogodile značajne promjene, što je bilo i za očekivati, znajući

činjenicu da je to vrijeme obilježeno, s malim prekidima kontinuiranim snižavanjem prirodnog priraštaja. Upravo to pokazuje tablica 8, jer se od razdoblja do razdoblja smanjivao udjel prvog djeteta u ukupnom broju živorođenih, što znači da je to odražavalo činjenicu sve manjeg broja zaključenih brakova, a time i prvog rađanja. Prema redoslijedu rođenja, između 1995. i 1997. smanjio se i udjel djece rođene kao drugo dijete.

Tablica 8

ŽIVOROĐENI PREMA REDOSLIJEDU ROĐENJA

godina	redoslijed rođenja djeteta				
	1. dijete	2. dijete	3. i više	nepoznato	ukupno
1971.-74.	129339	87583	43576	5068	265566
1983.-85.	90349	74439	25746	2638	193172
1986.-88.	85245	67284	23550	1881	177960
1989.-91.	75501	62035	23728	1625	162889
1992.-94.	60735	50937	27594	4823	144089
1995.-97.	61180	51517	34121	12676	159494
struktura					
1971.-74.	48.7	33	16.4	1.9	100
1983.-85.	46.8	38.5	13.3	1.4	100
1986.-88.	47.9	37.8	13.2	1.1	100
1989.-91.	46.4	38.1	14.6	1	100
1992.-94.	42.2	35.4	19.2	3.3	100
1995.-97.	38.4	32.3	21.4	7.9	100

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

U ukupnom broju živorođenih povećao se broj djece rođene kao treće, četvrto ... dijete, ali taj broj je povećan dijelom zbog toga jer su brojniji naraštaji od kojih je rođeno treće, četvrto i svako daljnje dijete. Iz apsolutno većeg broja žena u braku, iz ranije sklopljenih brakova, dio je reagirao na nešto bolje financijske uvjete koje su pružene djelomičnim oživotvorenjem »Nacionalnog programa demografskog razvitka«. Tako je, primjerice, 1997. (tj. za posljednju godinu za koju raspoložemo podacima vitalne statistike) u zemlji i inozemstvu rođeno 55.501 dijete, od čega kao prvo 19.500, kao drugo 16.872, kao treće 8.519, kao četvrto 2.806, kao peto 812, kao šesto 300, kao sedmo 132, kao osmo 77, kao deveto 43 i kao deseto i daljnje 37 djece. Za istu tu godinu bio je nepoznat redoslijed rođenja za 6.397 djece, a to su gotovo sva djeca koja su te godine rođena u inozemstvu, te za njih nije dostavljen taj podatak. Zapažaju se blagi pozitivni

trendovi jer se više djece rađa kao treće, četvrto itd., ali to za sada nije dovoljno da bi se zaustavio proces prirodne depopulacije.

2. 5. Kretanje broja i demografska obilježja razvedenih brakova

Analiza broja razvedenih brakova u Hrvatskoj od 1968. do 1997. godine pokazuje izrazite oscilacije u njihovom kretanju prema pojedinim godinama, što se može dovesti u vrlo usku vezu s gospodarskom, političkom i općedruštvenom situacijom. Broj razvedenih brakova imao je tendenciju postupnog smanjivanja zbog sve manjeg broja zaključenih brakova, ali je zato bilježen njihov relativni porast. Tako su, primjerice na 1000 zaključenih brakova bila razvedena: 1969. godine 154 braka, 1974. godine 175 brakova, 1980. godine 160 brakova i 1985. godine 173 braka. Već od početka osamdesetih godina, blago, a od sredine osamdesetih osjetnije raste broj razvedenih brakova na 1000 zaključenih. Početak takvih tendencija, među ostalim, može se dovesti u vezu s porastom nezaposlenosti i pogoršavanjem životnog standarda. U drugoj polovici osamdesetih godina politička previranja povezana s nepovoljnom gospodarskom situacijom utjecala su na povećanje relativnog broja razvedenih brakova. Osjetan porast razvoda zabilježen je u razdoblju između 1988. i 1991., dok je istodobno značajno smanjen i broj zaključenih brakova. Najveći broj razvedenih brakova na tisuću zaključenih bio je 1991. godine - 226. Isto tako, relativno velik broj razvedenih brakova (oko 200 razvoda na 1000 zaključenih brakova) zabilježen je 1993. i 1994. godine. U posljednje dvije godine (1996. i 1997.) za koje raspoložemo podacima broj razvedenih brakova na 1000 zaključenih pao je na razinu od oko 150. Povećani relativni broj razvedenih brakova može se tumačiti posebice razvodima miješanih brakova, gdje su bračni partneri bili različitih nacionalnosti, kao i ratnim uvjetima.

Tablica 9

RAZVEDENI BRAKOVI PREMA STAROSTI MUŽA I ŽENE U TRENUTKU RAZVODA OD 1970. DO 1997.

razvedeni brakovi prema starosti muža i žene									
razdoblje	spol	ukupno	starost muža/žene						
			do 19	20-24	25-29	30-39	40-49	50 i više	nepoz.
1970.-74.	muž	100	0.2	10.8	20.9	36.7	19.7	11.6	0
	žena	100	5.2	21.8	19.3	28.3	17.2	8.2	0
1975.-79.	muž	100	0.1	9.8	24.1	32.1	21.2	12.7	0

	žena	100	3.9	21.6	22.3	24.9	17.3	10	0
1980.-84.	muž	100	0.1	7.3	22.5	36.1	20.6	13.4	0
	žena	100	2.5	18.6	23.3	29.8	15.5	10.3	0.1
1985.-89.	muž	100	0.1	5.8	18.9	40.7	20.5	13.9	0.1
	žena	100	1.7	15.6	21.8	35.4	15.2	10.1	0.3
1990.-94.	muž	100	0	4.2	15	39.2	26.1	15	0.5
	žena	100	0.9	11.4	19.3	37.8	19.7	10.2	0.6
1995.-97.	muž	100	0	2.8	11.9	37.7	30.5	16.8	0.2
	žena	100	0.4	8.3	17.1	38	24.9	11	0.2

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Kako se povećava dobna granica stupanja u brak, u skladu s time se povećava i dob muža i žene u trenutku razvoda braka. Između razdoblja 1970.-1974. i 1995.-1997. smanjio se udjel dobne skupine 20-24 u ukupnom broju razvedenih brakova s oko 22% na 8,3%. U istom razdoblju značajna promjena zabilježena je i kod dobne skupine 30-39 godina, jer je od stotinu razvedenih brakova u razdoblju 1970.-1974. bilo oko 28% u ovoj dobi u trenutku razvoda, a 1995.-1997. oko 38%. Jednake tendencije zabilježene su i kod dobnih skupina iznad 40 godina. Iste zakonitosti, u analizi dobi u trenutku razvoda braka uočavaju se i kod muškog stanovništva. U strukturi razvedenih brakova prema dobi muža i žene najveći broj brakova razvodi se u dobi između 30 i 39 godina, kako muškaraca tako i žena. U toj dobi se od ukupnog broja razvedenih (prema podacima 1995.-1997.) razvodi oko 38% brakova.

Tablica 10

TRAJANJE BRAKA U GODINAMA U TRENUTKU RAZVODA BRAKA
(Struktura)

prosječno trajanje braka u godinama							
razdoblje	ukupno	ispod 1 god.	1-4	5-9	10-14	15-19	20 i više
1983.-85.	100	4	31.3	25.3	16.3	10.1	13.1
1986.-88.	100	3.6	28.8	25	16	11.9	14.8
1989.-91.	100	3.4	27.6	24.7	16.7	12.7	14.9
1992.-94.	100	1.7	23.2	24.6	17.9	13.4	19.2
1995.-97.	100	1.4	19.2	25.2	18	14.9	21.2

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Zanimljiva je analiza prosječnog trajanja braka u godinama u trenutku razvoda. Za nešto više od desetak godina uočavaju se značajne promjene. Dok je u početku analiziranog razdoblja (1983.-1985.) najveći broj razvedenih brakova trajao između jedne i četiri godine, dotle je u razdoblju 1995.-1997. značajno povećan broj godina provedenih u braku u trenutku razvoda. U strukturi razvedenih koji su u braku bili između pet i devet godina nije izmjenjen njihov udjel u posljednjih desetak godina. Osjetan porast razvedenih brakova zabilježen je kod onih koji su bili u braku 20 i više godina. Od 1983.-1997. razvedeno je u Hrvatskoj 73.596 brakova, od čega je 27.723 ili 37,7% bilo bez djece, 27.301 ili 37,1% sa jednim djetetom, 16.100 ili 21,9% sa dvoje djece, sa troje ili više djece tek 3,3%. Očigledno je da je sasvim isti udio u ukupnom broju razvedenih onih koji nisu imali djecu i onih s jednim djetetom.

Tablica 11

UKUPAN BROJ UZDRŽAVANE DJECE, U ODABRANIM
RAZDOBLJIMA, U BRAKU KOJI SE RAZVODI

razdoblje	broj uzdržavane djece u braku koji se razvodi					
	ukupno razv.	0 djece	1 dijete	2 djece	3 i više	nepozn.
1983.-85.	15994	6104	6171	3218	501	0
1986.-88.	17170	6493	6380	3674	622	1
1989.-91.	15712	5772	5725	3696	513	6
1992.-94.	12973	4860	4827	2864	422	0
1995.-97.	11747	4494	4198	2648	407	0
struktura						
1983.-85.	100	38.2	38.6	20.1	3.1	0
1986.-88.	100	37.8	37.2	21.4	3.6	0
1989.-91.	100	36.7	36.4	23.5	3.3	0
1992.-94.	100	37.5	37.2	22.1	3.3	0
1995.-97.	100	38.3	35.7	22.5	3.5	0

Izvor: Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Od početka 1983. do kraja 1997. godine u brakovima koji su se razveli bilo je ukupno 45.866 djece. Od ukupnog broja brakova koji su pri razvodu imali djecu 60% ih je imalo jedno dijete, 35% dvoje, a tek 5% imalo je troje ili više djece. Statistički podaci iz tablice 11 pokazuju da se razvode najviše brakovi bez djece i u istoj mjeri brakovi s jednim djetetom. Neprijeporno je da brak čuvaju djeca.

Empirijsko istraživanje pokazuje da su se u analiziranom razdoblju dogodile svobuhvatne promjene demografskih obilježja braka i obitelji.

Općenito, s demografskog motrišta, te se promjene izražavaju u zamjetno sve manjem broju sklopljenih brakova, postupnom, ali blagom relativnom povećanju broja razvoda i sve manjom sklonošću k rađanju. Razvojni i spomenuti destabilitetni čimbenici u razvoju hrvatskog stanovništva, izražavali su se preko kontinuiranog i sve ubrzanijeg smanjivanja broja zaključenih brakova koji su temeljni oblik obnoviteljske zajednice u Hrvatskoj.

3. POPULACIJSKA POLITIKA

Prethodna analitička razmatranja ukazala su da je već do popisa stanovništva 1991. godine Hrvatska bila zahvaćena intenzivnim negativnim demografskim procesima, koje je dodatno ubrzala i produbila agresija na Hrvatsku. Na velikom prostoru je Hrvatska demografski i gospodarski opustošena i osiromašena. Prostori koji su bili okupirani doživjeli su veliku demografsku eroziju, ali isto tako i oni koji su bili u zoni neposredne ratne opasnosti. Hrvatska sve do 1996. godine nije imala program ukupne populacijske politike. Nacionalni program demografskog razvitka prihvaćen je na Saboru Republike Hrvatske 18. siječnja 1996. kojim se predviđa niz poticajnih mjera populacijske politike kojima se želi postići veći broj živorođenih, smanjiti iseljavanje i poticati povratak hrvatskog iseljeničtva, te različitim mjerama gospodarske politike stimulirati ravnjerniji razmještaj stanovništva u prostoru. Mjere se prije svega odnose na materijalnu pomoć obiteljima u rađanju i odgoju djece, koje se trebaju provoditi dječjim i obiteljskim doplatkom, stambenom politikom, poreznim olakšicama, dodjelom dionica, opremanjem novorođenčadi, sniziti (osloboditi obitelji s troje i više djece) participaciju roditelja za vrtiće (jaslice), osigurati besplatne knjige svim osnovnoškolcima i srednjoškolcima iz obitelji s troje i više djece, zaštitom trudnica na radnom mjestu, plaćenim porodiljnim i roditeljskim dopustom, beneficiranim radnim stažom, plaćenim statusom roditelja-odgajatelja, korištenje slobodnog dana (vidjeti: Nacionalni program demografskog razvitka, 1997.)

Nacionalni program demografskog razvitka jedan je od najboljih do sada usvojenih programa u strategiji razvitka samostalne Hrvatske, a rezultati (od usvajanja ovog programa) su upravo najnepovoljniji u području demografskog razvitka jer se mjere predviđene Programom demografskog razvitka u cijelosti još uvijek ne primjenjuju (Gelo, 1998.). Hrvatska, za sada, provodi pojedinačne mjere populacijske politike. Iskustvo zemalja koje su provodile stimulativnu populacijsku politiku pokazuje da tek kompleks međusobno koordiniranih mjera populacijske politike, koje se ostvaruju sustavno i kontinuirano daju dugoročno dobre rezultate (Wertheimer-Baletić, 1996.). Tekući nositelji gospodarske politike obično su usmjereni na postizanje kratkoročnih i srednjoročnih ciljeva, te sto-

ga zanemaruju, u pravoj mjeri, demografsku problematiku. Za sadašnje nepovoljne demografske procese, opravdano, krivci se nalaze u nekadašnjim nositeljima političke i gospodarske moći, ali prečesto današnji nositelji te moći ne misle da će i njih budući naraštaji okrivljavati za ono što nisu učinili danas, a demografsko stanje bit će neusporedivo lošije. Biološki opstanak, nastavljanjem dosadašnjih demografskih trendova, hrvatskog stanovništva je neupitno ugrožen. No, i razvijene zemlje očekuju značajno pogoršanje odnosa između aktivnog i umirovljeničkog pučanstva, pa stoga valja računati u nepromijenjenim gospodarskim uvjetima i u budućnosti privlačnu moć viših nadnica. Uz to, pretpostavlja se da će nestašica radne snage u 21. stoljeću u razvijenim europskim zemljama još povećati razliku u nadnicama između razvijenijih i manje razvijenih. Dugogodišnje negativne demografske procese nije moguće u kratkom roku preokrenuti, tek sustavnom i kontinuiranom stimulativnom populacijskom politikom mogu se postupno postizati povoljni rezultati.

Summary

MARRIAGE AND FAMILY IN DEMOGRAPHIC CONTEXT

The paper consists of two parts. The first part presents general demographic changes generating from social and economic development, as well as Croatian features, which accelerated negative demographic processes. The second part deals with the state of contracted and divorced marriages and tendencies to change their basic demographic features. The process of fast decline of birth rate in Croatia and demographic ageing connected therewith is accelerated through factors of instability which presented a disturbance to the normal population development trends - emigration to the overseas countries, wars, inadequate regional economic policy which caused concentration of the inhabitants in a small number of towns, leaving for »temporary work abroad« and demographic losses in the Homeland War. As opposed to most European countries facing natural extinction, Croatia is less developed and moreover, has a smaller population. The characteristic of Croatian population is that it has been divided in two constituent parts since the 1971 census - the inhabitants of the country itself and its citizens on »temporary work abroad«. There has been a decrease in population in nine counties (»županije«) in the last period between the censuses (1981-1991). As opposed to natural decrease of population in the country in 1991, the process has already been developing in a relatively large number of counties, starting from mid-sixties. The natural birth-rate in Croatia in 1996 and 1997 was negative, on monitoring the country itself, i.e. not counting children born abroad. The conclusion is that there has been an on-going process of natural depopulation in Croatia for 7 years (1991-1997). From demographic point of view, marriage and family are the basis of Croatian society, as over 90% of children are born to married parents. A long-term tendency of the declining birth-rate is directly co-related to a smaller number of contracted marriages, along with other factors of modern li-

fe-style. Nowadays, there is a significantly larger number of young people attending secondary schools and universities, therefore marrying in a later age. However, a more influencing cause of the decline of contracted marriages is the fact that young people have problems solving their housing problem. According to present data, most of women entering marriages are 20-24 years old, with a tendency towards an older age.

In comparison to economically developed countries, our citizens marry at an earlier age. Since 1996, there have been more families with 3 or 4 children. This was partly due to somewhat improved financial conditions through the so-called »National Programme of Demographic Development«. The number of divorced marriages in Croatia in the period 1968-1997 demonstrates expressive oscillations, which are due to the economic, political and social situation. There is an equal share of divorced marriages without children or with just one child; however, there is a smaller number of divorces in marriages with 3 or more children. The National Programme Of Demographic Development, proclaimed at the Parliament of the Republic of Croatia on January 18th, 1996, provides a wide range of stimuli to bear more children, decrease depopulation, immigration, to encourage the return of the immigrants and stimulate settling of the whole territory. So far, Croatia has applied individual measures of population policy.

Key-words: demographic processes, total number of inhabitants, natural tendencies, born abroad, contracted and divorced marriages, population policy.

LITERATURA:

- AKRAP, A., »Demografske i ekonomsko-socijalne odrednice ekonomski aktivnog i umirovljeničkog stanovništva Republike Hrvatske od kraja 20. do polovice 21. stoljeća«, u zborniku radova: *Reforma mirovinskog sustava*, Republički fond mirovinskog i invalidskog osiguranja radnika Hrvatske, Zagreb, 1997.
- AKRAP, A., »Moguća kretanja demografskih okvira ponude radne snage u Republici Hrvatskoj do 2050. godine«, Okrugli stol: *Reforma mirovinskog sustava*, Ekonomski institut, Zagreb, 1998.
- ALBERT, M., *Kapitalizam protiv kapitalizma*, Školska knjiga Zagreb, 1995.
- BECKER, G.S., *Human Capital*, Columbia University Press, New York, 1964.
- BECKER, G.S., *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press, Chicago, 1976.
- OECD, *Ageing populations*, The social policy implications, Paris 1988.
- COALE, A., WATKINS COOTS, S., (edited), *Fertility Decline in Europe*, Princeton Universe Press, Princeton, 1986.
- COUNCIL OF EUROPE, *Recent demographic Developments in Europe and North America*, Strasbourg, 1992.

GELO, J., »Stanovništvo - čimbenik gospodarskog razvitka«, u knjizi: *Hrvatsko gospodarstvo*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, Zagreb, 1998.

Labour Force Participation and Development, Geneva, 1978.

SALAČ, J., *Brojčano opadanje poroda, Čudoredno pitanje naše Moslavine*, Zagreb, 1942.

SREMAC, N., *Nismo mi krive (Slavonska žena)*, Gospodarska sloga, Zagreb, 1940.

VAN DE KAA, D., »Europa s Second Demographic Transition«, *Poulation Bulletin*, No.1/1987., New York.

WERTHEIMER-BALETIĆ, A., *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb, 1982.

WERTHEIMER-BALETIĆ, A., »Specifičnosti demografskog razvitka u Hrvatskoj i njegove socio-ekonomske implikacije«, *Revija za socijalnu politiku*, br. 3-4, Zagreb, 1996.